

ОДТО ГУГБ	Полтава	Полтавское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Кременчуг	Кременчугское и Роменское отд. сл[ужбы] движения
ДТО ГУГБ	Ясиноватая	Южно-Донецкая ж[елезная] д[орога] и Ясиноватское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Волноваха	Волновахское отд. сл. движения
ОДТО ГУГБ	Постышево	Постышевское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Иловайск	Иловайское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Славянск	Славянское отд. сл[ужбы] движения
Опергруппа	Никитовка	Никитовский узел
ДТО ГУГБ	г. Артемовск	Северо-Донецкая ж[елезная] д[орога]
ОДТО ГУГБ	Красный Лиман	Красно-Лиманское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Купянск	Купянское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Ст. им. Кагановича	Кагановичское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Ворошиловград	Ворошиловградское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Дебальцево	Дебальцевское отд. сл[ужбы] движения

Начальник 6 отдела ГУГБ НКВД СССР
Ст[арший] майор государственной безопасности Волков

Пом[ощник] начальника ОК НКВД СССР
Капитан государственной безопасности Бартошевич

Верно: Ст[арший] инспектор ОК НКВД УССР
Мл[адший] лейтенант государственной безопасности Акатов

ГДА СБ України, ф. 9, спр. 7, арк. 465–468.
Завірена копія. Машинопис.

ОСОБА У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ

Юрій Шаповал
(Київ)

Життя та смерть Миколи Хвильового у світлі розсекречених документів ГПУ

Shapoval Yu. Life and death of Mykola Khvylovyi in the light of declassified documents of DPU.

Based on the declassified documents of former Soviet secret services, the political and artistic activity of, a Soviet Ukrainian writer, Mykola Khvylovyi was investigated.

У моїй дослідницькій практиці був досвід роботи з різновидом архівних документів, сформованих як чекістська справа-формуляр. Якщо висловлюватися лапідарно, то це попросту концентровані інформації різного характеру, акумульований «компромат» на ту або іншу особу, за якою співробітники комуністичної спецслужби пильнували певний (короткий або довгий) час, «намічаючи» цю особу для якихось наступних дій (арешту, знищення, використання проти інших тощо). Повідомлення інформаторів, агентурні донесення, робочі зведення, спецповідомлення, перлюстроване листування та багато інших матеріалів — неодмінне «меню» будь-якої справи-формуляру. Все це є і в теці, «присвяченій» Миколі Хвильовому. Довгі роки вона зберігалася подалі від людських очей в КГБ УРСР, а нині знаходиться в Галузевому державному архіві Служби безпеки України.

Працюючи свого часу із аналогічною справою, заведеною на Михайла Грушевського, я не мав жодного сумніву, що вона виникла закономірно, а її поява була детермінована самою (одіозною для більшовиків) особою колишнього лідера Української Центральної Ради. Після повернення М. Грушевського з-за кордону навесні 1924 р. в комунізовану Україну тодішні можновладці мали всі підстави не довіряти своєму колишньому політичному супротивнику, вбачаючи у його думках і діях «подвійне дно».

Проте пам'ятаю, як мене здивувало, коли ще на початку 1990-х р. я вперше ознайомився із значно меншою за обсягом (всього один том, на відміну від восьми томів Грушевського), але не менш цікавою справою-формуляром на М. Хвильового¹. Останній був членом партії з 1919 р., нібито (як подекуди встиг навіть послужити у ЧК (цей міф дехто повторює і нині, хоча ця версія не має жодного документального підтвердження). Тим не менш, і цей «пролетарський письменник», як висловлювалися в ті часи, був чекістами для чогось «намічений». Мене шокувало те, що на М. Хвильового, який у травні 1933 р. завершив свою (оприлюднену ще в часи горбачовської «перебудови») передсмертну записку заздоровницею на честь компартії, у 1930 р. завели справу-формуляр. Він (за чекістською новомовою) проходив «за забарвленням обліку» («по окраске учета») як «націонал-шовініст»².

Ще більш цікаво і симптоматично, що у справі є документи, які стосувалися періоду до 1930 р. Вони підтверджували: М. Хвильовий значно раніше був у полі зору ГПУ, а ще точніше — важливої складової частини цього відомства — політичного контролю. Аналізуючи, що вже було надруковано тогочасними письменниками чи те, що мало друкуватися, чекісти, зрозуміло, збирали інформації і про авторів цих публікацій.

Проте у 1930 р. чекістський інтерес до яскравої особи М. Хвильового вступив у нову фазу: стеження за ним набуло тотального характеру. За чекістськими канонами того, за ким стежили, слід було «замаркувати», він повинен був мати «кличку», псевдонім. І знаєте яке псевдо вигадали Хвильовому? «Вальдшнеп». Скоріше за все, з огляду на те, що письменник за життя був пристрасним мисливцем.

¹ Див.: Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), спр. С-183.

² Див.: Там само, спр. С-183, арк. 109.

До речі, в історії зберігання справи були цікаві моменти. У січні 1947 р. у МГБ УРСР до неї зверталися у пошуках «компрометуючих матеріалів»³. Цілком вірогідно, що це могло бути через розпочату тоді чергову кампанію шельмування «українських націоналістів». У квітні 1955 р. справу було визнано такою, що не являє «оперативної та історичної цінності»⁴. Саме тоді, через 22 роки після самогубства Хвильового і — що дивовижно — саме 13 квітня (13 — це було улюблене число письменника) справу припинили і вирішили знищити. Проте не знищили. Залишили в архіві як таку, що має «історичне значення». У 1977 р. справу знов переглянули і залишили на зберіганні⁵. Проте дотепер невідомо, чи вилучали щось із підшитих паперів.

На початку 1990 р., мені (в силу певних і не від мене залежних обставин) не вдалося ретельно попрацювати і надрукувати розвідку на основі згаданої справи. Тепер до цього мене підштовхнуло створення документального фільму про М. Хвильового, до роботи над яким у 2008-2009 рр. мене залучила режисер Ірина Шатохіна (вона працює на Першому національному телеканалі), а також цінна публікація професора Григорія Грабовича про М. Хвильового⁶.

Аналіз публікації Г. Грабовича, робота над фільмом, в якому мені довелося виступати в ролі співавтора сценарію, консультанта та наратора, і неодноразове перечитування справи-формуляра — все це переконало: ключовою причиною кривавого «happening'у», влаштованого для себе М. Хвильовим 13 травня 1933 р., була його перманентна внутрішня амбівалентність, психологічний розлам, гра, що її спробував вести письменник із системою та (зрештою) із самим собою. Ця гра виявилася фатальною. Він вважав себе романтиком. Проте його романтизм увійшов у конфлікт з неромантичним часом. Нова економічна політика принесла згасання революційних ілюзій (у тих, хто їх мав). Кристалізація сталінської диктатури вимагала переродження вчорашніх «борців за народну справу» у слухняних бюрократів. Становлення ідеологічного і політичного монізму, утвердження «єдиної та неподільної» більшовицької, червоної, але таки імперії, девальвувало декларації про

³ Див.: ГДА СБ України, арк. 110.

⁴ Див.: Там само, арк. 141 зв.

⁵ Там само.

⁶ Див. у книзі: Г. Грабович. Тексти і маски. – Київ: Критика, 2005. – С. 237–257.

національне відродження навіть в обмежених рамках офіційної політики «коренізації». Розуміння цих тоді далеко не всім зрозумілих тенденцій і небажання перетворюватися у знаряддя омани періодично «вихлюпувалося» у експресивно-трагічних і суїцидальних настроях М. Хвильового. Воно й призвело до моделювання ним самим його останнього «художнього твору» — самогубства в травні 1933 р.

* * *

У літературному і політичному контекстах 1920–1930-х рр. Микола Хвильовий постає доволі парадоксальною фігурою. Його творча (невелика у порівнянні із доробком інших тодішніх «класиків») спадщина мала надзвичайний резонанс. Він ніколи не займав якихось офіційних посад, але йому, як згадував Юрій Смолич, дарували свої книжки з авторськими підписами і його друзі, і недруги⁷.

Не він формально очолював створену у листопаді 1925 р. фактично ним на протигагу офіційним літературним структурам Вільну академію пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ), але саме М. Хвильовий був її душею. Не він, власне, розпочав знамениту літературну дискусію 1926–1928 рр. в Україні, але саме він опинився в центрі уваги і найгостріших, сказати б, мейнстрімних публічних дискусій. Він був членом партії, але саме його особливо пристрасно таврували як «буржуазного націоналіста» чи «куркульського підголоска». Відразу після його самогубства у травні 1933 р. офіційні особи і наближені до тодішнього істеблішменту літератори засуджували М. Хвильового за його самогубство, але водночас навіть негативні згадки про нього несли натяк на його неабияку чи навіть центральну роль у літературному процесі тих років.

Нарешті, за слушним зауваженням Григорія Грабовича, коли в СРСР було заборонено хоч трохи прихильно згадувати про М. Хвильового (а це забуття тривало до горбачовської «перебудови»), як не дивно, саме М. Хвильового у науковому та паранауковому дискурсах «з-поміж українських письменників паплюжили найдужче — значно більше, ніж В. Винниченка та М. Грушевського і безперечно більше, ніж відверто визнаного ворога-націоналіста Донцова»⁸.

⁷ Див.: Ю. Смолич. ВАПЛІТЕ і я // Літературна Україна. — 1987. — 24 вересня.

⁸ Грабович Г. Тексти і маски. — С. 240.

М. Хвильовий у знаменитих памфлетах, написаних під час дискусії 1925–1928 рр., крім іншого, висунув вимоги негайної «дерусифікації пролетаріату» в Україні, дистанціювання української культури і суспільства від російської культури і Москви взагалі, орієнтації на «психологічну Європу» тощо. Він написав все те, що так роздратовало найвищі партійні інстанції в Москві та навіть самого Й. Сталіна. Останній відреагував 26 квітня 1926 р. спеціальним листом тодішньому генсеку КП(б)У Лазарю Кагановичу та іншим членам Політбюро КП(б)У щодо «націонал-ухильництва» в УСРР, присвятивши третину листа саме М. Хвильовому⁹. Та — звернімо увагу! — окремо Й. Сталін застерігав: Хвильовий аж занадто захоплюється, як пише вождь, «якоюсь месіаністичною роллю української молоді інтелігенції»¹⁰.

Й. Сталін точно вгадав. М. Хвильовий робив ставку не на ватажків тогочасних ворогуючих літературних угруповань, зіпсованих власними амбіціями і розрахунком на партійні «пряники», а саме на молодь, на тих, хто здатен мислити незаангажовано, неординарно, неформально.

Холуйське упадання українських політиків і переважної більшості інтелігенції перед усім московським як найзначнішим інтелектуальним явищем, провінційний рівень амбіцій, розмита, малоросійська ідентичність — все це стало мішенню М. Хвильового. Він проти тих, хто за літературу лише про комуни й трактори, за ту літературу, яка потрібна лише партії та освячена нею. Почуття свободи у М. Хвильового сягає апогею напровесні 1926 р. Саме тоді, ще до сталінського листа, з'являвся третій цикл його памфлетів — «Апологети писаризму». Це була справжня бомба. Заключний, тринадцятий памфлет мав скандально-немислиму назву: «Московські задрипанки».

Йому були потрібні суперники для словесного герцю. Тоді він оживав і випромінював нестримну енергію. Бунт — його спеціальність. У «Апологетах писаризму» він писав:

«Українська економіка — не російська економіка і не може бути такою, хоч би тому, що, оскільки українська культура, виростаючи з своєї економіки, зворотно впливає на останню, остільки і наша економіка набирає специфічних форм і характеру. Словом, Союз

⁹ Див.: Сталін Й.В. Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У // Твори. — Т. 8. — С. 152.

¹⁰ Там само. — С. 152–153.

все-таки залишиться Союзом, і Україна є самостійна одиниця... Малоросія вже одійшла в "область преданія"... Росія ж самостійна держава? Самостійна! Ну так і ми — самостійна»¹¹.

І далі:

«Досить "фільствувати" — "дайош" свій власний розум!.. В Європу ми підемо вчитися, але з затаєною думкою — за кілька років горіти надзвичайним світлом. Чуєте, москвофіли з московських задрипанок, чого ми хочемо?»¹².

У памфлеті «Україна чи Малоросія?» М. Хвильовий наполягав:

«Україна буде доти пляцдармом для контрреволюції, доки не пройде той природний етап, який Західна Європа пройшла в часи оформлення національних держав»¹³.

Отже, державна незалежність України неминуха, адже це пройшли всі народи Європи, відтак протидіяти цьому — значить бути гальмом прогресу. Одним розчерком пера М. Хвильовий перетворив на таке гальмо компартію і всіх її вождів — столичних і регіональних. Хто ж міг йому таке вибачити? Поява сталінського листа означала, що полювання на М. Хвильового розпочалося. Памфлет «Україна чи Малоросія?» забороняють до друку.

Через 20 років, у 1946-му, Євген Маланюк напише:

«Чим був в дійсності виступ Хвильового? Не рядом сумбурних памфлетів (які досі "цитуються"), але поставою Особистості. Цього Росія ніколи не вибачає і не терпить (Чаадаєв і т.і.)»¹⁴.

У 1926 р. прізвище М. Хвильового з'явилося у суперсекретному обіжнику ГПУ УСРР під назвою «Про український сепаратизм». Пафос цього важливого документу полягав, власне, в тому, що його автори ставилися з апріорною підозрою до всіх, хто сприйняв політику «українізації», зокрема, до її речників у сфері культури:

«Та обставина, що українські націоналісти припинили відкриту боротьбу з Радянською владою і формально визнали її, не означає, що вони остаточно примирилися з теперешнім станом речей і щиро відмовились від ворожих задумів.

¹¹ Хвильовий М. Апологети писаризму // Хвильовий М.Г. Твори у 2-х т. — Київ: Дніпро, 1990. — Т. 2. — С. 573.

¹² Там само. — С. 575.

¹³ Хвильовий М. Україна чи Малоросія? // Там само. — С. 591.

¹⁴ Маланюк Є. Нотатники (1936–1968). Документально-художнє видання. — Київ: Темпора, 2008. — С. 100.

Тут наявною є не зміна ідеології, а зміна тактики...

Термін "культурної роботи" заступив гасло збройної боротьби за незалежність, що провалилося.

"Культурна боротьба" набула величезної популярності і втягнула до лав своїх прибічників переважну більшість найвидніших представників укр[аїнської] контрреволюції»¹⁵.

Обіжник орієнтував на збір всебічної інформації про прихильників «українізації», а висновок був такий: «...На роботу по українській громадськості необхідно звернути найсерйознішу увагу»¹⁶.

Отже, паралельно з офіційними деклараціями партійних керівників ГПУ задовго до відкритого наступу на «українізацію» розгортало (зрозуміло, з відома партійного керівництва) власну контрукраїнізацію, готуючи в такий спосіб компромат проти всіх, кого чекісти вважали «небезпечними» для комуністичного режиму¹⁷. Знаючи це, можемо тепер зрозуміти, чому так блискавично, точно, адресно чекісти вже з 1933 р. в Україні будуть троцкити українську інтелігенцію, знаючи, кого брати, про що розпитувати, у чому, в яких саме «гріхах» примушувати «визнаватися».

Так ось у обіжнику «Про український сепаратизм» про М. Хвильового згадано так:

«Велику увагу приділяють шовіністичні кола, між іншим поету Хвильовому, не дивлячись на те, що він є членом КП(б)У. Шовіністична закордонна преса інколи передруковує з наших журналів окремі його твори і прагне зробити на нього націоналістичний вплив [...]. З цього приводу один з авторитетних представників харківської правої громадськості висловив таку думку:

«Хвильового ми можемо підтримувати. На українських комуністів ми повинні робити наш вплив і проводити роботу так, щоб вони не відходили від нас, а разом з нами боролися за українізацію, за Україну»¹⁸.

¹⁵ Цит. за: Шаповал Ю, Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. — Київ: Абрис, 1997. — С. 256.

¹⁶ Там само. — С. 266.

¹⁷ Докладніше див.: Yuri Shapoval. «On Ukrainian Separatism» A GPU Circular of 1926 // Harvard Ukrainian Studies, 1994, vol. XVIII, # s, pp. 275–302.

¹⁸ Цит. за: Шаповал Ю, Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. — С. 263–264.

Поза сумнівом, М. Хвильовий підпадав під рекомендації згаданого обіжника щодо необхідності «не обмежуватися простим спостереженням за всіма колами української громадськості, а вести активну розвідку серед видних представників українських антирадянських течій»¹⁹.

Тим більше, що М. Хвильовий був особистістю харизматичною. Інтелектуальний лідер, він притягував людей до себе як магніт. Інтригував, імпував, збурював, викликав спротив, хоча навіть не виглядав як «вождь». Григорій Костюк про першу зустріч із М. Хвильовим написав:

«[...] Непоказна, середнього зросту, щупленька, зі смуглявим обличчям, людина. Я глянув і остовпів. Оцей непомітний маленький чоловічок, у темній “косоворотці”, в сандалях на босу ногу, з вихристою чуприною — оце Хвильовий? Оце той грізний полеміст, що потрясав і потрясає українським культурним і політичним світом? Це той, хто вивів з рівноваги навіть самого Сталіна в Кремлі?»²⁰.

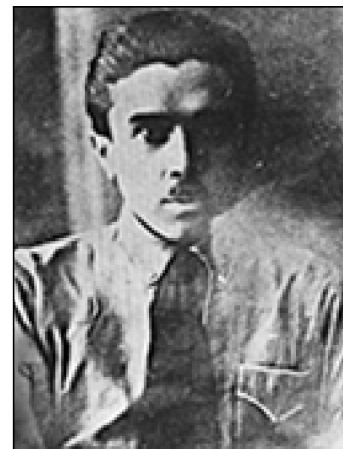
Задля справедливості слід зауважити, що М. Хвильовий неординарними якостями виводив з рівноваги, не лише «кремлівського горця», а й декого із значно ближчого харківського партійного і письменницького (або ж партійно-письменницького) середовища. Відтак харківським чекістам було на кого опертися, коли вони почали «розробку» М. Хвильового. Недаремно справа-формуляр, крім традиційно-обов'язкових повідомлень інформаторів, містила чимало зразків, сказати б, чекістського літературознавства — відгуків про літературну долю і творчість Миколи Хвильового.

* * *

«Перш за все, треба визнати прилюдно: М. Хвильовий не просто розумна, а надзвичайно розумна людина. Крім того[...], він надзвичайно хитра і дипломатична людина. І якраз в цій надмірності — його слабке місце. Чайковський був “царем і рабом мінора” і так само М. Хвильовий — “цар і раб хитроців”. Дякуючи перевазі дипломатування над безсторонньо-розумовими здібностями, з Хвильовим трапилось те, що визначається формулою: “сам себе перехитрував”»²¹.

Це — не традиційне донесення секретного співробітника. Це — уривок з розлогого, ретельно відредагованого машинописного тексту під назвою «Нове амплуа Миколи Хвильового», що зберігся у справі-формулярі. Схоже на статтю, що мала в черговий раз «викрити» М. Хвильового (в даному разі у зв'язку з виходом журналу «Літературний ярмарок»). У тексті, там, де пояснення в дужках, можна побачити авторський криптонім «Л. С.», однак наприкінці цього тексту знаходимо чорнилами дописану дату — 29/XI і в лапках слово «Інженер», що цілком може означати: автор тексту таки міг співпрацювати з ГПУ. Проте в даному випадку головне не це. Цікаво те, наскільки правомірно автор тексту називає «царем і рабом хитроців».

Тут не місце давати характеристики літературному шляхові М. Хвильового, але цілком очевидно, що упродовж цього шляху,

Микола Хвильовий. 1920-ті рр.

потрапляючи у скрутні політико-ідеологічні ситуації (а часом свідомо заводячи себе у них, як у випадку з літературною дискусією середини 1920-х рр.), він завжди намагався «переграти» владу. Логіка його поведінки була приблизно такою: треба офіційно покаятися — «спокутую» провину, вимагають офіційно щось визнати — «визнаю». І це не був цинізм. Такою була ціна збереження внутрішнього інтелектуального суверенітету, захисту кола однодумців, на яких опирався, зрештою — ціна можливості жити і працювати далі.

Уявімо, наприклад, якими були наслідки того, що М. Хвильового «відзначив» у листі Й. Сталін. У травні 1926 р. з'явилася стаття глави уряду України Власа Чубаря стосовно М. Хвильового. У червні останнього критикували на партійному пленумі, а у листопаді на X з'їзді КП(б)У генсек ЦК КП(б)У Лазар Каганович «вписав» М. Хвильового у національний ухил разом з наркомом освіти УСРР Олександром Шумським. Публічне шельмування М. Хвильового було майстерно режисоване. Його представляли «націоналістом», «фашистом», «підголомком буржуазії та куркулів». Його, «царя хитроців», спіймали на очевидній суперечності: ти клянеш-

¹⁹ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 266.

²⁰ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. Книга перша. – Едмонтон, Канадський ін-т укр. студій, Альбертський ун-тет, 1987. – С. 253.

²¹ ГДА СБ України, спр. С-183, арк. 51

ся партійно-класовими категоріями, але що ти ними обґрунтовуєш? Вільну — від Москви — Україну?

Для М. Хвильового це виразний сигнал: треба каятись. У грудні 1926 р. у газеті «Вісті ВУЦВК» з'явилася заява М. Хвильового та його колег по ВАПЛІТЕ Олеся Досвітнього і Михайла Ялового. Вони каялися і визнавали, що «наші ухили від партійної лінії [...] були широко використані ворожими пролетарській революції елементами»²². Ця трійця (або «три мушкетери», як їх ще називали друзі) підкреслювала, що, уважно обміркувавши справу, побачила власні «ідеологічні і політичні помилки» і запевняла, що одверто їх зрікається²³.

У січні 1927 р. М. Хвильового виключили із ВАПЛІТЕ з колегами. Але його це не бентежить: він виграв рік, виходять «ваплітянські» видання і він друкувався в них. До речі, це по-своєму відзначить у щоденнику Сергій Єфремов. 27 січня 1927 р. він записав:

«“ВАПЛІТЕ” себе розпустило. Ця “Всеукраїнська Академія пролетарської літератури” попала в неласку в начальства. Спочатку примусили її викинути її фактичного голову й фундатора Хвильового, потім напосілись на неї за те, що в своєму журналі дає місце статтям того ж Хвильового та ще Христюка [...] Чутка є, що самознищення організації та закриття журналу наробило деякого переполоху серед начальства: воно сподівалося покори, а не такої, хоч і нешкодливої, фронди»²⁴.

Більш категорично висловився інформатор під псевдом «Літератор». Він твердив, що

«гасло Хвильового — “Боротьба з Москвою” — повторюється і Кулішем, що чітко підкреслює, що між Президентом Вапліте — КУЛІШЕМ і буцімто виключеним з Вапліте ХВИЛЬОВИМ повна ідеологічна рівність... “Президент” Вапліте Куліш і Хвильовий — однакових поглядів: вони проти національної політики партії [...]. Хвильовий ясно говорить у “Вальдшнепах”: “Комуністична партія потихесеньку та полегесеньку перетворюється на звичайного собирателя землі руської”»²⁵.

²² Досвітній Ол., Хвильовий М., Яловий М. Заява групи комуністів-членів «Вапліте» // Вісті ВУЦВК. – 1926. – 4 грудня.

²³ Там само.

²⁴ Єфремов С.О. Щоденники, 1923–1929. – Київ: «Рада», 1997. – С. 580.

²⁵ ГДА СБ України, спр. С-183, арк. 43–44.

У січні 1928-го ВАПЛІТЕ ліквідували, або, як тоді висловлювалися, академія «самоліквідувалася». Публічна атака на М. Хвильового вступила у нову фазу: його починають «викривати» у зв'язку з появою другої частини роману «Вальдшнепи». Цей роман було написано у розпал дискусії у 1926 р. Він друкувався у 5 і 6 числах журналу «ВАПЛІТЕ» за 1927 р., але увесь наклад 6-го числа було знищено.

Це ще один удар. Проте М. Хвильовий вистояв. Він розумів: попри все у партії треба залишатися. Це — єдиний шанс зберегти свободу. Відтак знов треба «спокутувати гріхи» і визнавати, що мають рацію його критики. Навіть такі, як, наприклад, відвертий погромник, завідувач сектору ЦК КП(б)У Андрій Олінтер, який (ніби за якимсь містичним збігом) мав псевдонім «Хвиля».

У газеті «Комуніст» 29 лютого 1928 р. з'явився «Лист до редакції», надісланий М. Хвильовим з-за кордону, де він перебував на лікуванні. І це не просто чергове тривіальне «спокутування політичних гріхів». Це до певної міри гра, адже М. Хвильовий намагався пояснити, що саме він мав на увазі, коли писав «Україну чи Малоросію», «Вальдшнепів», «Кота в чоботях». А пояснивши, негайно посипає голову попелом:

«Віддаючи себе на милість своєї компартії і її Центрального комітету, зокрема, я, перш за все, вважаю за потрібне ще раз пригадати свої політичні помилки й ще раз засудити їх [...]. Агітуючи ж партію стати в боротьбі двох культур на боці культури української, я тим самим втягував партію, по суті, в невідгдану і ганебну “сделку” з українським націоналізмом [...]. Кінець свого роману “Вальдшнепи” я знищив і, знищивши, думаю тільки про те, як би мені хоч частково змити з себе ту пляму, що забруднила моє партійне й літературне ім'я [...]. Я публічно прошу пробачення (хоч би умовного) у всіх тих товаришів, що з ними я на протязі кількох років вів запеклу боротьбу»²⁶.

Понад те, М. Хвильовий запевняв:

«Я закликаю всіх своїх літературних однодумців сприяти утворенню Федерації Радянських письменників [...]. Я прошу тих такі однодумців не вважати цю мою заяву, що її написано не щиро. Ця заява є продукт того психологічного перелому, який назрівав в мене декілька років і що остаточно вивів мене з тупика тільки тут, в Західній Європі. Ті спостереження, які я здобув за кордоном,

²⁶ Хвильовий М. Лист до редакції // Комуніст. – 1928. – 29 лютого.

остаточно переконали мене, що я весь час йшов не по тому шляху, по якому я мусив йти, як комуніст»²⁷.

Саме тут час нагадати, що написав М. Хвильовий в автобіографії ще у 1924 р.: «[...] Я з більшою впевненістю називаю себе комунаром, ніж комуністом»²⁸. Комунар у черговий раз перемиг комуніста. Доводить це і справа-формуляр, в якій залишилося чимало свідчень того, як М. Хвильовий насправді ставився до власних «покаянь», а разом до своїх критиків. Наприклад, у (здається) ще ніколи недрукованому, але перлюстрованому листі до Михайла Ялового у лютому 1928 р. з-за кордону:

«Ми написали “зречення”? Написали. Чого ж іще від нас вимагають? Лизати комусь задницю, чи що? Що-ж до “Вальдшнепів”, то я певний, що, не будь їх, все одно щось найшли б і припрягли б мені»²⁹.

Отже, даремно один з ангажованих чекістами знавців творчості М. Хвильового в анонімному відгуку на цю творчість перекопував, що лист письменника до газети «Комуніст» свідчив радше про «переляканість автора чи про тактичний маневр, ніж про щире усвідомлення контрреволюційності націоналізму»³⁰.

Ще один приклад — слова, переказані інформатором:

«На вечірці у громадянина Шраг [...], Хвильовий заявив, що його позірний лист, як людини настроїв, викликаний газетною трісканиною [трескотней — рос.] і він спробує реабілітуватися перед українською громадськістю»³¹.

Дмитро Донцов даремно порівняв каяття М. Хвильового з каяттям Галілео Галілея. Як «цар хитрощів», М. Хвильовий знав ціну словам. І тим, які треба сказати для влади, і тим, які потрібні були тим, хто був здатен зрозуміти його коди.

І хоча один з інформаторів ГПУ (до речі, він мав псевдо «Літератор») називає «каяття» в газеті «Комуніст» «надмірним», сіяв сумнів у щирості М. Хвильового,³² тактика останнього спрацюва-

ла. «Індульгенцію» за каяття отримано: після повернення з-за кордону, у 1928 р. М. Хвильовому дозволили заснувати часопис «Літературний ярмарок». Тим самим колишні члени ВАПЛІТЕ отримали ще один шанс для продовження боротьби. Це розуміли не лише ті, хто підтримував М. Хвильового. У жовтні 1928 р. в одному з робочих зведень ГПУ УСРР зазначалося:

«Найближчим часом намічений до випуску альманах “Літературний ярмарок”. Ініціатором журналу є М. Хвильовий, який залучає до співпраці в альманасі всіх колишніх Ваплітян. Крім того, на сторінках журналу будуть друкуватися ВУССП’івці і члени інших літ[ературних] організацій [...] Тенденція Ваплітян — всі гострі політичні питання протягувати через символічні пародії і “необразливі” за формою фейлетони... Фактично альманах буде органом Ваплітян, які прагнуть усіма силами мати свій окремий друкований орган»³³.

Петро Панч у зв’язку з виходом згадував:

«Сама назва і суперобкладинка, зроблена видатним художником Анатолієм Петрицьким, зразу виділили журнал серед сірої маси друкованих органів. Був оригінальним і зміст. До цього доклав сил кожен з письменників, що друкувалися в ньому. В цьому плані створена була і трибуна для обміну думками, що фактично заступала критичний відділ.

Назвали її, для оригінальності, “Зелена кобила”, в якій діють постійні казкові персонажі — Циган, Золотий Півник і Сірий чортик Зануда.

Уже сама назва і фантастичні особи звільняли авторів од нудного академізму і давали можливість не додержуватися збитих штампів і канонів і навіть про серйозні справи говорити з лукавим смішком або як хто уміє, аби це було не нудно і дошкульно.

Редакція журналу називалась “Ярмарок”. Складалася вона з одного відповідального секретаря, заоханого в цю справу Івана Сенченка, а на кожен новий номер визначався і новий редактор, який укладав його відповідно до своїх уподобань. Це гарантувало оригінальність кожної книжки не тільки своїм змістом, а й формою»³⁴.

«Літературний ярмарок» став надто унікальним явищем, щоб не привернути уваги і чекістів, і конкурентів М. Хвильового. Це відбивала і справа-формуляр. Ось, наприклад, як інтерпретував значення журналу один з інформаторів, який мав псевдо «Марксист»:

³³ ГДА СБ України, спр. С-183, арк. 12.

³⁴ Панч П. На калиновім мості. Повість минулих літ // П. Панч. Повісті. Оповідання. Гуморески. Казки. — Київ: Наукова думка, 1985. — С. 421–422.

²⁷ Хвильовий М. Лист до редакції // Комуніст. — 1928. — 29 лютого.

²⁸ Центральний державний архів громадських об’єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 1852, арк. 80. Див. також: О. Мукомела. Творець досвітньої симфонії // Знання та праця. — 1989. — № 6. — С. 11–13.

²⁹ ГДА СБ України, спр. С-183, арк. 19.

³⁰ Там само, арк. 35.

³¹ Там само, арк. 137.

³² Там само, арк. 15.

«У “Літ[ератуному] ярмарку” № 2, що нині друкується, вміщено “Диспут про зелену кобилу”, довкола якого велось багато розмов у письменницькому середовищі.

“Диспут” цей характерний своєю безглуздістю і нібито відстороненістю. Проте, якщо уважно до нього придивитися і вдуматися, то можна зробити висновок, що основна суть “Диспуту” зрозуміла лише дуже небагатьом “втаємниченим”. А символічно “Зелену кобилу” можна вважати і Україною, і партією, і українською літературою тощо. Таким чином, у цьому “Диспуті” під виглядом “Зеленої кобили”, можуть бути протягнуті будь-які контрреволюційні памфлети, завуальовані жартівливою та беззмістовною формою викладу»³⁵.

Ще один пильний інформатор (псевдо «Донбассовець») повідомляв:

«Важко точно з’ясувати — чого хоче редакція, виставляючи “Зелену кобилу”. На думку деяких товаришів, йдеться про КОБИЛУ, якій судилося вивезти українську літературу. Зелена вона тому, що молода.

Інші вважають, що зеленою вона зветься на відміну від червоної літератури. Інші вбачають в зеленій кобилі, коняку, яка повинна увезти літературу до лісу (підпілля)»³⁶.

Одне слово, не давала спокою «Зелена кобила» ні рецензентам М. Хвильового, ні чекістам. Перші миттєво відреагували на виголошену ним у першому випуску журналу формулу про «Велику Соборну Соціалістичну Радянську Україну»³⁷. Анонімний рецензент, відгук якого залишився у справі-формулярі, друге число альманаху оцінив так:

«В наш час, коли вся країна індустріалізується, коли всю громадську увагу кинуто на виконання п’ятирічки, “Літературний ярмарок” товче воду в ступі ... Друкує нікому непотрібні, навіть шкідливі пасквілі [...]»³⁸.

Завершилося все традиційно: «Літературний ярмарок» припинив існування на 12 числі, наприкінці 1929 р. Слід визнати і те, що в останніх книгах альманаху почала виявлятися відразлива тенденція перетворення тодішніх видань на своєрідний «ринг», де трючили опонентів, тобто de facto займалися публічними доносами.

Такий стиль відверто унаочнився і в журналі «Пролітфронт». Його видаватиме М. Хвильовий з одностумцями після «Літературно-

го ярмарку». Важко сказати, чи щиро, але вони діяли за принципом: найкращий спосіб уберегтися від чужого дракона — завести власного. Вони переймали прийоми суперників, засвоїли мову ярликів, таврувань, не соромилися обвинуватити критиків то у «фашизмі», то у «націоналізмі» і навіть у [...] «хвильовизмі». Іван Дзюба точно зауважив, що мистецтвом політичної компрометації опонентів М. Хвильовий володів не гірше, ніж його недруги,

«без цього тоді не було дієздатності (взаємні обвинувачення в “куркульстві”, а потім ще у “фашизмі” були найдошкульнішою зброєю в устах суперечників і найпростішим способом апелювати до прихильності влади, яка, однак, мала свій рахунок до всіх)»³⁹.

Проте невдовзі для М. Хвильового починався не удаваний, а справжній відступ: визнавалася першість Москви в усьому, визнавалася література лише на замовлення компартії. Восени 1929 р. М. Хвильового як члена партійного осередку Державного видавництва України (ДВУ) «чистять» на засіданні комісії Харківської окружної контрольної комісії під головуванням одного з найактивніших критиків «хвильовізму» Євгена Гірчака. У пункті «*Слухали*», зокрема, мовилося:

«Із матеріалів, які є, а також запитань, встановлені факти недостатньої боротьби з клясовим ворогом на літературному фронті, а також недостатнього вскриття та пояснення перед партією своїх минулих помилок»⁴⁰.

У пункті «*Ухвалили*» було записано:

«Вважати за перевіреного. Зауважити на потребу активізувати свою боротьбу з клясовим ворогом на літературному фронті, зокрема з тією ідеологією, що її раніш тов. Фітілів (Хвильовий) захищав і що її нині експлуатують ворожі партії і робітничий клясі елементи»⁴¹.

Якщо декодувати цю партійну новомову, то від М. Хвильового попросту вимагають нового каяття, вимагають, щоб він довів свою ортодоксію ціною атак на тих, хто його колись підтримував чи підтримує. Він мучиться, вагається, але вибір треба робити.

* * *

³⁵ ГДА СБ України, спр. С-183, арк. 46.

³⁶ Там само, арк. 47.

³⁷ Там само, арк. 49.

³⁸ Там само, арк. 16.

³⁹ Дзюба І.М. З криниці літ. У 3х т. – Київ: Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 3. – С. 290–291.

⁴⁰ Державний архів Харківської області, ф. П-15, оп. 2, спр. 11, арк. 30.

⁴¹ Там само.

Вважалося, що третє і останнє каяття М. Хвильового сталося у 1931 р. на зборах харківської організації письменників. Це не зовсім так. Був ще один важливий для розуміння подальших подій епізод. У березні–квітні 1930 р. у залі Харківської опери відбувся показовий процес у справі сфабрикованої чекістами «Спілки визволення України» («СВУ»). Прямо на сцені влаштували лаву підсудних, місце для суддів і адвокатів — все те, що є у звичайній судовій залі. Судили 45 представників української інтелігенції, які нібито прагнули повалити більшовицький режим в Україні, відродити УНР і продатися «інтервентам». Лідером оголосили академіка Сергія Єфремова. Поза сумнівом, М. Хвильовому була зрозумілою абсурдність обвинувачень і абсурдність суду⁴². Тим не менш, саме Хвильовому влада зробила пропозицію, від якої від не зміг відмовитися: написати матеріал із засудженням «СВУ». Його «озброїли» перекладеним російською текстом фрагментів щоденника Сергія Єфремова (до речі, тоді доступним не для посполитих, а лише для найвищого керівництва), який містив критичні випадки проти більшовиків.

Невідомо, чи наважився М. Хвильовий зайти до Харківської опери під час процесу у справі «СВУ». Проте відомо інше: у газеті «Харківський пролетар» 16, 21 і 25 березня 1930 року він надрукував дві статті (у другій було дві частини) у зв'язку із процесом, достатньо брутално лаяв та викривав С. Єфремова й інших. «Цар

⁴² Григорій Костюк згадував: «Як тільки з'явилися повідомлення про арешти у справі “СВУ”, в середовищі Хвильового сталося замішання. Не вірилось, щоб представники інтелігенції могли плекати якісь відверто терористичні та контрреволюційні плани. Розповідали, що нібито Хвильовий, Досвітній, Яловий і Куліш вирішили піти до ЦК партії й вияснити глузд цієї акції. В ЦК їх прийняли. Були здивовані, що ці письменники, члени партії, мають сумніви, ба більше — недовір'я до органів безпеки. Щоб їх переконати, викликали з ГПУ чи не самого голову Балицького з відповідними “доказовими” документами. Що саме говорив їм сам шеф ГПУ, які факти й документи представив їм, щоб виправдати арешти навіть заслужених вчених і літераторів, і чи переконав він наших шукачів правди — це залишилося таємницею. Відомо тільки, що після того ніхто з них не проявляв уже скептичного вільнодумства щодо СВУ [...]. Їм, очевидно, недвозначно натякнули, що їхня діяльність якоюсь мірою зазублюється з антинародною діяльністю СВУ і що вони повинні турбуватися не долею “пійманих на гарячому злочинців”, а власною долею». Див.: *Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. Книга перша.* — С. 269.

хитрощів» дедалі більше розумів — гратися більше не дадуть. Потрібна повна капітуляція. Перетворення на раба.

І ось з'явилися статті — «А хто ще сидить на лаві підсудних? (до процесу “Спілки визволення України”)» та «За щоденником С. О. Єфремова — вождя, академіка, «совісті землі української», що палахкотить «великим полум'ям». Перша з тих статей розпочиналася так:

«Державна політична управа не помилилася: вона натрапила на найголовніший штаб бойової контрреволюційної організації [...]. Зізнання панів із “СВУ” [...], їхня цілковита ідейна капітуляція перед залізною робітничою логікою більшовицьких політичних концепцій, оголошення єфремовського захалавного щоденника з “фольклором” базарної спекулянтки-перекупки, з тупоголовими міщанськими анекдотами, з антисемітськими афоризмами запеклих погромників — все це завдає такого удару українській контрреволюції, що їй приходить тепер не стільки верещати й шушукати, скільки тяжко зітхати й чухатися»⁴³.

Друга стаття закінчувалася такими словами:

«Процес “СВУ” остаточно розвінчав божка старої гопаківсько-шароваристої України. Він показав всю його нікчемність, допотопність, і всю його огидну безсилу ненависть до робітників і селян. Щоденник все це стверджує. Щоденник ще раз показує нам справжнє обличчя “совісті землі української”, через щоденник ми ще раз бачимо, на якому низькому інтелектуальному й морально-рівні стоять недобитки української контрреволюції»⁴⁴.

Ті, хто надавав М. Хвильовому для «аналізу» щоденник С. Єфремова, розрахували точно, адже академік не тільки відверто демонстрував своїми записами (зробленими винятково для себе) політичні симпатії й антипатії, він неодноразово критично висловлювався на адресу М. Хвильового, що не могло не зачепити останнього⁴⁵.

Проте це ще було не все. У першій публікації М. Хвильовий оголосив пошук «штабного підголоску єфремовщини», тобто [...] «хвильовізму»:

⁴³ *Хвильовий М. А хто ще сидить на лаві підсудних? (До процесу «Спілки визволення України») // Харківський пролетар.* — 1930. — 16 березня.

⁴⁴ *Хвильовий М. За щоденником С. О. Єфремова — вождя, академіка, «совісті землі української», що палахкотить «великим полум'ям» // Харківський пролетар.* — 1930. — 25 березня.

⁴⁵ Так, 14 січня 1927 року Сергій Єфремов занотував: «Перечитав у рукопису заборонену статтю М. Хвильового — “Україна чи Малоросія?” —

«Саме хвильовізові ми в ці дні не хочемо дати просочити кризь кільце обурення робітничо-селянських мас»⁴⁶.

Далі М. Хвильовий стверджував, що паралельно з конспіративними діями «СВУ» речник хвильовізму (М. Хвильовий почав говорити про себе у третій особі)

«розкидує праворуч і ліворуч “революційні” фрази і, прикриваючись тими ж таки “революційними” фразами і навіть партквитком, без всякої конспірації штурмує партію своїми контрреволюційними памфлетами й, нарешті, остаточно знахабнівши, як нахабніс кожен ухильник від лінії партії, пише свою націоналістичну програму в статті “Україна чи Малоросія?” та в романі “Вальдшнепи”. Здекласована інтелігенція (в деякій своїй частині напівінтелігенція) конче загубила голову [...]. Тут уже не приходиться гадати, був чи не був хвильовізм підбрехачем ефремівщини, тут залишається поставити його до стінки»⁴⁷.

Один з ключових висновків публікації був такий:

«...Поруч з ефремовщиною на лаві підсудних мусить сидіти (і сидить!) хвильовізм. Не Хвильовий, не його друзі, що йому і їм партія дала можливість виправляти свої помилки і працювати для пролетарської справи, а хвильовізм як певне соціальне явище»⁴⁸.

полеміку проти большевицьких публіцистів Юринця та Хвилі. Автор — теж большевик, але здорово сипле своїм колегам за “малоросіянство”. Тому-то статтю й заборонено. На жаль, як у всіх публіцистичних виступах Хвильового, й тут немає “центра”, окремі видатні місця тонуть у великомовній балаканині та чисто хлоп’ячій звичці на кожному місці цитувати “авторитетів”, іноді підозрілих. Може б він і виписався на публіциста, але, видимо, цій стороні його діяльності покладено край. Не буде ж комуніст нелегально виступати проти комуністів...» Див.: *Ефремов С.О.* Щоденники, 1923–1929. — Київ: «Рада», 1997. — С. 453. 1 березня 1928 р., після прочитання «покаянного» листа М. Хвильового з Відня, С. Ефремов записав: «Вчора каявся П’ятаков, сьогодні кається Хвильовий. Каються за опозицію, каються за помилку, за оповідання. Далі, мабуть, каятимуться за те, що обідають без дозволу начальства. Тон, особливо у Хвильового, рабський: здаються “на милість моєї партії”... Скептики, правда, це каяття пояснюють по-марксистському: бачте, Хвильовий у Відні, а гроші на прожиття в Харкові, отже хоч не-хоч, а мусиш каятись». *Ефремов С.О.* Щоденники, 1923–1929. — С. 595.

⁴⁶ *Хвильовий М.* А хто ще сидить на лаві підсудних? (До процесу «Спілки визволення України») // Харківський пролетар. — 1930. — 16 березня.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само.

Потім М. Хвильовий ніби схаменувся після написаного вище:

«Правда, судити якусь громадську течію, не чіпаючи цієї течії речників — річ неможлива. Але для того ж єсть чимало таких хвильовістів, які не тільки ніколи не писали покаєнних листів, але які й досі фігурують у нас, як справжні пролетарські поети. Давайте зачепимо їх»⁴⁹.

Далі М. Хвильовий зробив, по суті, річ неприпустиму: він «рекомендував» для критики Гео Шкурупія, якому відводив роль «підбрехача ефремівщини»⁵⁰. Завершувалася стаття твердженням, що на лаві підсудних, крім «ефремівщини», сидить і хвильовізм:

«Зв’язавшись з українським націоналізмом, хвильовізм на всіх процесах, подібних до процесу “СВУ”, буде до кінця своїх днів супроводжувати свого ж таки патрона. Тільки остаточно загибель української контрреволюції звільняє націоналістичний ухил від ролі підбрехача, бо остаточно загибель української контрреволюції несе загибель і хвильовізму»⁵¹.

Коли у 1932 р. вийшов перший том його вибраних творів, М. Хвильовий написав до нього передмову. Вона виглядала дивно. М. Хвильовий визнавав, що був «рупором фашизму», що не «перебудувався» тощо. Проте на свій захист він наводить те, «як відгукнулася буржуазна преса» на збірку його оповідань, виданих німецькою мовою. Високо оцінюючи письменницьку майстерність М. Хвильового один із західних бюлетенів робив ключовий висновок щодо перекладеної книжки:

«Для дозрілих читачів, для молоді й народних бібліотек непридатна, комуністична!»⁵².

Цитуючи це, М. Хвильовий резюмував:

«Так думає буржуазний рецензент, і так зовсім не думає дехто із наших радянських критиків. Хто ж із них помиляється?»⁵³.

Отже, після всього ним же власноруч написаного (достатньо згадати памфлети) М. Хвильовий демонстрував не просто виразні,

⁴⁹ *Хвильовий М.* А хто ще сидить на лаві підсудних?..

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само.

⁵² Передмова і вступні слова М. Хвильового до першого тому його «Вибраних творів» 1932 р. // Хвильовий М. Твори в 5-х т. — Нью-Йорк; Балтімор; Торонто: Об’єднання Українських Письменників «Слово» і Українське вид-во «Смолоскип» ім. В.Симоненка, 1983. — Т. 4. — С. 618.

⁵³ Там само. — С. 619.

а часом, делікатно висловлюючись, непривабливі зразки власної амбівалентності, якогось хворобливого мазохізму. Проте не все було так просто. Не даремно, говорячи про «покаянні» публікації та виступи М. Хвильового, Юрій Шевельов (Шерех) зауважував:

«Воістину не знати, де в усьому цьому самобичуванні кінчається пародія і де починається фанатизм самозаперечення»⁵⁴.

* * *

1930 р. виявився особливим в житті М. Хвильового через дві обставини. Насамперед тому, що він переїхав до будинку «Слово», який спеціально для письменників побудували у 1928 р. З 1930-го він став прихистком багатьох відомих українських радянських літераторів. Тут їх розселяли, облаштовували, обсаджували інформаторами. Щоб контролювати, а згодом заарештувати. Саме тут з 1930 р. на третьому поверсі у квартирі № 9 мешкав Микола Хвильовий.

Аркадій Любченко, як один з мешканців цього будинку, відверто писав, що помешкання тут визначалися догідністю, а от життя в цій «позолоченій клітці» гнітило:

«Люди, які щодня зустрічалися в редакціях, видавництвах, клубах на безнастанних і обов'язкових нарадах, комісіях, зібраннях, конференціях, пленумах, люди, які вже давно обридли одне одному або належали до різних і часто ворожих літературних таборів, мусили перебувати під одним дахом, наче в казармі, не почувавши себе навіть удома достатньо вільними. Кожний крок, кожний вчинок легко контролювався першим-ліпшим сусідом [...] Коли трохи згодом [...] почався несамовитий розгром української літератури, коли державна агентура дедалі настирніше взялася учащати до цих чистеньких приміщень, грубо руйнуючи стіни, зриваючи долівки, нишпорячи за всякою нелегальщиною; коли мешканці ретельно заходилися палити й нищити свої рукописи до найдрібнішої нотатки; коли арешти пожильців нечувано зросли й звідусіль залунали скорботні ридання їхніх родин; коли невдовзі чимало квартир спорожніло, пустивши своїх хазяїв у тюремну безнадійну безодню, цей сірий історичний будинок дістав нову назву — “крематорій”, що міцно і назавжди прикипіла до нього»⁵⁵.

По-друге, саме 1930 р., здавалося, комуністи могли нарешті святкувати перемогу над комунаром М. Хвильовим. Недаремно у

⁵⁴ Шевельов Ю. Про памфлети Миколи Хвильового // *М. Хвильовий. Твори в 5-х т.* – Т. 4. – С. 42.

⁵⁵ Любченко А. Вибрані твори. – Київ: Смолоскип, 1999. – С. 421–423.

Будинок «Слово», в якому мешкав М. Хвильовий. 1930 р.

червні на XI з'їзді КП(б)У Станіслав Косіор спеціально говорив кілька слів на захист М. Хвильового:

«... Час вже припинити цькування тов. Хвильового за його старі гріхи, що роблять деякі наші гарячі, дуже принципові товариші [...]»⁵⁶.

Генсек ЦК КП(б)У аргументував, чому це він раптом боронив колишнього «націонал-ухильника»: йдеться про статті М. Хвильового з приводу процесу «СВУ». Проте і після цього сановного захисту цькування не припинялося. Ортодоксальні партійні публіцисти при нагоді і без такої згадували «хвильовізм». Понад те, як ми вже знаємо, саме у 1930 р. ГПУ УСРР розпочало тотальне стеження за М. Хвильовим і на світ з'являється справа-формуляр.

Мотиви цієї появи добре позначив один з інформаторів під псевдом «Гап». У його повідомленні від 24 жовтня 1930 р. є такі слова:

⁵⁶ XI з'їзд КП(б)У. 5–15 червня 1930 р. Стенографічний звіт. – Харків: Партвидав, 1930. – С. 285.

«Здається, що нема потреби говорити про те що великі кола української інтелігенції цілком по-своєму проводять лінію партії в національному питанні. Нема також потреби говорити, чому вони по своєму її проводять, яка їхня політична установка — про це говорилося. Ходить про те, щоб виявити які форми має теперішня їхня діяльність, бо змістом вона антирадянська, антикомуністична-націоналістична [...] Думка така, що найенергійніше і найсміливіше проводять свою діяльність культурно-мистецьки організації, де тепер найбільше той частини української інтелігенції, яка кличе енергійно будувати українську культуру, плекати в масах українську свідомість, українські національні почуття. Всякі театри, опери, малярні, об'єднання і т.д. — ось де оселище цієї роботи ... Важливе не те що ХВИЛЬОВИЙ чи ШУМСЬКИЙ проявили націоналістичний ухил, а те, що націоналісти українські оточили їх своєю симпатією. Перша поразка дала привід ще більше активізуватися, енергійніше взятися за роботу. Маємо цілу низку творів, вистав на сцені і т.д. явно націоналістичних, брак відповідних кадрів для культурної роботи на заводах — дає можливість українським націоналістам і там розгорнути свою діяльність. Вони використовували всяку можливість — клуб, паради, збори, засідання, вистави, щоб усюди бути — ніде не пропустити [...] На сьогодні стан не змінився і наше завдання виявити, чи вся ця діяльність проходить неорганізовано, чи є тут певне керівництво, провід зорганізованість»⁵⁷.

Я вже наголошував, що справа-формуляр містить документи і матеріали про М. Хвильового, які збиралися не лише з 1930-го, а з більш раннього часу. Інформатори аналізували все — не лише його твори, а й його біографію, історію життя, політичні уподобання, контакти, розмови, настрої, поведінку.

Наприклад, у справі є недатований і не підписаний відгук на творчість М. Хвильового, виконаний у стилі політичного доносу. Зокрема, тут можна знайти твердження, що нібито він закінчив Харківський університет (що не було правдою), але «приховував і приховує» свою освіту⁵⁸. Окремо автор записки зупинився на вступі М. Хвильового у партію. Сталося це у квітні 1919 р., а автор записки стверджував, що у 1920 р., і що вступ цей був «свого роду “сімейною драмою”» — всі близькі Хвильовому люди були страшно проти цього вступу. Проти нього була і та особа, в яку був закоханий Хвильовий [...] Хвильовий тоді ж пустив у оберт фразу, що стала крилатою і що згодом з такою насолодою була підхоплена та розповсюджена:

⁵⁷ ГДА СБ України, спр. С-183, арк. 1.

⁵⁸ Див.: Там само, арк. 24.

«На ці речі слід дивитись значно простіше, просто партійність нині — найбільш зручна форма [...] (Пропуск у тексті. — Ю. Ш.). Зі вступом у партію Хвильовий, який і раніше ще звертав на себе увагу громадянства [...], стає в центрі такої уваги»⁵⁹.

Загальний висновок записки такий:

«Анархічний індивідуалізм, міщанське естество, що роднить його навіть з Ігорем Северянином, відсутність класової бази, тяжіння до міщанства і якість любовне оміщанування комуністів, вибір із всього сучасного життя негативно-міщанських сюжетів, без виявлення свого ставлення (ставлення партійця) до потворних явищ нашої епохи — таким є Хвильовий»⁶⁰.

Ось, наприклад, повідомлення інформатора про лекцію, що її влаштували 12 січня 1929 р. в харківському будинку літератури імені Василя Блакитного. Московський гість, заступник завідувача агітпровідділу ЦК ВКП(б) Платон Керженцев (до речі, один із фундаторів системи більшовицької цензури) прочитав лекцію про завдання художньої літератури, про шляхи поліпшення національних літератур. Після лекції всіх запрошують до столу. Хвильового немає. Він з Михайлом Яловим, Іваном Сенченком та найближчими друзями грає в більярд, не хоче вечеряти з москвичами. Ось що пише про це інформатор:

«Це було якесь душевне небажання, внутрішній протест проти пропозиції з'єднатися з російськими товаришами по перу. Вони розуміли [...], що йти потрібно, доведеться, але не хотілось, бо знали, що тим, що вони сядуть за стіл, вони підписують акт зв'язку з Москвою»⁶¹.

Все, що накопичувалося у справі-формулярі, має одну виразну доміную: вимальовується негативний портрет М. Хвильового як «нещирої» особи, «неповноцінного» комуніста, як особи, що плекає латентні «контрреволюційні» задуми. То ж не дивно, що чекісти постійно ставлять запитання, а чи не створив М. Хвильовий якусь «організацію», чи не є він її лідером? Збереглося чимало свідчень того, що Хвильовий реально гуртував навколо себе однодумців. Так було, наприклад, у 1924 р., коли він створював літературну групу «Урбіно». Саме з цієї групи наприкінці 1925 р. постала ВАПЛІТЕ. Співтворцями академії були Михайло

⁵⁹ ГДА СБ України, спр. С-183, арк. 24.

⁶⁰ Там само, арк. 25.

⁶¹ Там само, арк. 48.

Яловий, Олесь Досвітній і Хвильовий. Три мушкетери, як її називали, неформальні та непередбачувані. Проте ключова фігура — М. Хвильовий. Він домінував на інтелектуальному полі, відшукував близьких за способом мислення людей.

Обкладинка справи-формуляра на М. Хвильового.

«Група “Вапліте” припинила своє організаційне існування. Проте внутрішній міцний зв’язок і спільність в ідеологічному забарвленні її діячів залишились, і ніщо не говорить про відхід найвидніших з них від націоналістичного світосприйняття»⁶³.

Понад те, автор записки переконаний і переконував ГПУ:

«Є щось, що приховується, що з’єднує в особливу групу значну частину українських письменницьких кадрів, не виключаючи і деяких членів партії. І це щось не вичерпується спільністю мови»⁶⁴.

Інформатор під псевдом «Професор» 17 березня 1933 р. повідомляв:

⁶² ГДА СБ України, спр. С-183, арк. 78.

⁶³ Там само, арк. 35.

⁶⁴ Там само, арк. 39.

У справі-формуляр є чимало свідчень інформаторів про те, що М. Хвильовий та його колеги мали тісні зв’язки з театром «Березіль» і Лесем Курбасом. Наприклад, один з інформаторів повідомляв:

«Любченко мешкає в гуртожитку Березіля [...]. До нього часто ходять українські поети на чолі з Хвильовим і Тичиною. Збираються зазвичай по 3, 4, 5 осіб. Ці зібрання по можливості приховують від сторонніх очей. Деякий час тому, коли збирались влаштувати вечірку спільно з активом Березильців [...], Любченко заявив, що треба відкласти, оскільки за ними зараз стежать»⁶².

Датована 1930 р. і вже згадана анонімна записка під назвою «Про українські літературні кола» містила таке твердження:

Одна із сторінок справи-формуляра на М. Хвильового.

«Хвильовизм, як літературно-політичний напрямок був, як відомо, розбитий. Тим часом, екс-ваплітянська група переховала свій склад і дружні взаємозв’язки поміж старими соратниками. Їй пощастило зберегти певну внутрішню суцільність і уберегтися від диференціації. Існуючи в формі неофіційного “содружества”, вона сподівається на кращі часи і намагається дістати певний вплив на літературну та національно-культурну політику [...]. Навчені гірким досвідом екс-ваплітяни особливо бояться тепер будь-чим себе скомпрометувати в політичному відношенні. Отже, про всякі б[ільш]=м[енш] відповідальні справи розмовляють вони виключно серед своїх у дошку. Але оскільки вони зацікавлені поширенням впливу, розмовляють наодинці і з б[ільш]=м[енш] корисними людьми з іншого табору. Підхід обережний [...]. Щодо обережності, то у групи є відомості, що за ними стежить або може стежити ГПУ. Про таку обережність іноді випадково згадують КОПИЛЕНКО та СЕНЧЕНКО. ГПУ групу, в кожному разі, цікавить і вона певне уявлення про зацікавленість до себе має»⁶⁵.

⁶⁵ ГДА СБ України, спр. С-183, арк. 104, 105.

Зацікавленість чекістів насправді була і вона не зменшувалася до останніх днів життя М. Хвильового. У квітні 1933-го вже згаданий «Професор» коротко переповідав історію літературної кар'єри М. Хвильового, а завершував своє коротке повідомлення так:

«ХВИЛЬОВИЙ стає ватажком свого роду партії, що згодом виявляє свою нацдемівську та к. р. природу, доходячи згоди з київськими діячами і дістаючи співчуття закордонних фашистів. ХВИЛЬОВИЙ починає каятись, особливо ж після "Вальдшнепів" (свого к[онтр]р[еволюційного] твору) в № 6 "Вапліте", а потім після СВУ (стаття "Хто ще сидить на лаві підсудних", відповідь на запитання: Хвильовим). Останні роки поводить тихіш. Хворіє на ТБЦ (лікувався й за кордоном, випиває). Особливо близький до О. ДОСВІТНОГО, ЯЛОВОГО, ВИШНІ, ЛЮБЧЕНКА. Член міськради Оргкому. Має партійні зв'язки. Добре відомий і в Росії»⁶⁶.

«Поводиться тихіш», крім іншого, означало: нічого вартісного не написав з 1930 р., себто з моменту фатального переїзду до будинку «Слово».

Особливо вражають документи, що з'явилися напередодні самогубства М. Хвильового. Його дружина Юлія Уманцева, якщо вірити Аркадієві Любченку, навесні 1933 р. сказала йому:

«Щось буде, щось трапиться, от пом'янете моє слово. Микола дивно якось натякнув, а ви ж добре знаєте його страшно [...] оту його проклятушу інтуїцію»⁶⁷.

Документи із справи-формуляра підтверджували, що М. Хвильовий «проклятушу інтуїцію» таки мав. Насмілюся стверджувати: він здогадувався, що чекісти інтенсивно концентрують відомості і про нього, і про його колег. Проте, навряд чи він здогадувався, що з певного періоду ці відомості набули узагальнюючого характеру. За чекістським канонам, саме такого типу матеріали мали створити фундамент для висунення обвинувачення ще до, а особливо після арешту. Недаремно у теці збиралися свідчення заарештованих у справах «СВУ», «Українського національного центру» («УНЦ»), «Української військової організації» («УВО»), які згадували М. Хвильового.

У справі є довідка, яка починається з М. Хвильового, потім перекидається на інших колишніх членів ВАПЛІТЕ, а завершується такими словами:

⁶⁶ ГДА СБ України, спр. С-183, арк. 107.

⁶⁷ Цит. за: Любченко А. Вибрані твори. – С. 423.

2 6 10

РАБСВОДКА № 9

ПО ГРУППЕ ЗРЕЛИЦ - ОТДЕЛЕНИЯ НК ГПУ УССР

На 15.XI-1930г.

Р/С № 9
от 15.XI
1930г.

§ 1. О КУРБАСЕ, ХВИЛЬОВОМ и др. Несколько дней назад ГАККЕВУШ вела беседу с ПЕТРИЦКИМ, который в процессе беседы рассказал следующее на первом заседании Пролитфронта обсуждалась платформа последнего, то КУЛИШ заявил: "На жаль серед нас зараз нема нашого проводиря КУРБАСА" - и с этими словами он огласил телеграмму без подписи такого содержания: "Будьте мудры как змеи и хитры, как лиси". На это ПЕТРИЦКИМ заметил: "только такой иезуит как КУРБАС может писать подобные вещи".

Такое заявление отрицательно действовало на присутствующих и ПЕТРИЦКИМ принужден был отойти от Пролитфронта и стать особняком.

По мнению ПЕТРИЦКОГО руководителем всей группы является только КУРБАС. ПЕТРИЦКИМ заявил, что группа своего рода партия, где КУРБАС - СТАЛИН, КУЛИШ - ОРДЖОНИКИДЗЕ, а ХВИЛЬОВИЙ - МЕНЖИНСКИЙ.

Во время всей указанной системы беседы присутствовал какой то посторонний человек.

Основание Донесение "Зірка"
от 11.XI-30г.

Робоче зведення із справи-формуляра. 1930 р.

«Вся ця група письменників проходила за свідченням заарештованих по «СВУ» «УНЦ» і «УВО», як ворожо налаштована до радянської влади і така, що використовує літературний фронт з метою ідеологічно ворожої шовіністичної пропаганди.

Нині ця група тісно пов'язана між собою, збираючись на квартирах ХВИЛЬОВОГО і ЛЮБЧЕНКА, де зачитуються рукописи невиданих творів націоналістичного змісту»⁶⁸.

На цьому довідка переривалася, але не підлягає сумніву, що вона є просто інтродукцією до цілком практичного висновку щодо необхідності перервати діяльність згаданої групи. 11 травня 1933 р. секретному співробітнику під псевдом «Влас» ГПУ наказало «терміново увійти до цієї групи»⁶⁹.

Далі у справі-формулярі міститься довідка під назвою «Краткая характеристика проходящих». По суті, це список тих, кого у ГПУ «намітили» як фігурантів майбутньої справи. Тут можна знайти

⁶⁸ ГДА СБ України, спр. С-183, арк. 118.

⁶⁹ Там само, арк. 123.

імена Миколи Куліша, Івана Дніпровського, Майка Йогансена та інших⁷⁰. Тут немає імені М. Хвильового, але не забуваймо, що цей список саме у його справі-формулярі. Власне, наявність згаданих матеріалів дає підстави стверджувати: коло замикалося, *арешт М. Хвильового був лише питанням часу*. Наступним мав бути процес витягування саме з нього необхідних «зізнань».

М. Хвильовий це відчував. Натомість ті, хто полював на «Вальдшнепа», припустилися помилки. Вони якось призабули, що він сам — чудовий мисливець. Він знав, коли та де найкраще полювати на крижнів, бекасів, вальдшнепів, яка найкраща рушниця для мисливця і який гончий пес найрозумніший при полюванні. Він знав про закони полювання фактично все. І знав, що не дасть себе підстрелити.

* * *

Схоже, у свідомості М. Хвильового давно жило переконання в тому, що він нікому, крім себе, не дозволить визначати межу власного життя та смерті. У 1924 р. у листі до Миколи Зерова зізнався:

«[...] Застрелитися ніяк не можу. Два рази ходив в поле, але обидва рази повернувся живим і неушкодженим: очевидно, боягуз я великий, нікчема»⁷¹.

У справі-формулярі є повідомлення і про інші етапи підготовки до того моменту, коли він остаточно вирішить поставити крапку у власному житті. У одному з повідомлень є, наприклад, такі слова:

«[...] Хвильовий, перебуваючи в Європі, в 1927 році говорив [...], що «на Україні робиться щось страшне, що держимордівський, великодержавницький дух розійшовся так, як англієць у Китаї, і він готовий покінчити життя самогубством, лише б показати, що тут коїться»⁷².

Ось ще одне повідомлення інформатора. Це вже 1931 р.:

«[...] В розмові казав, що він далі так не може, виймає браунінг (стара метода — залякування своєю самоліквідацією) [...]»⁷³.

Він не залякував, він готувався.

⁷⁰ ГДА СБ України, спр. С-183, арк. 124.

⁷¹ *Хвильовий М.* Лист до Миколи Зерова від 1924 року // Хвильовий М.Г. Твори. У 2-х т. — Київ: Дніпро, 1990. — Т. 2. — С. 853.

⁷² ГДА СБ України, спр. С-183, арк. 126.

⁷³ Там само, арк. 74.

Нарешті, рік 1933-й. І це зафіксоване інформатором свідчення Майка Йогансена:

«Хвильовий знав і усвідомлював [...] буквально міжнародне значення свого акту. У хвилину смерті він був спокійний і веселий. Отже, він знав, що означає і як буде витлумачений його постріл»⁷⁴.

У травні 1933 р. Микола Куліш, пояснюючи мотиви самогубства М. Хвильового, намагався використати вже згадану передмову митця до першого тому його вибраних творів у 1932 р. У заяві до слідчого Харківської обласної прокуратури Кушарського Куліш, зокрема, вказував, що Хвильовий ніколи не скаржився на вочевидь несправедливу критику на свою адресу, але з передмови видно, як тяжко було йому мовчати:

«Мої припущення про *внутрішню* творчу кризу та її причини треба розуміти лише в світлі цієї передмови»⁷⁵.

Улас Самчук мотивував самогубство М. Хвильового так:

«[...] Це був останній з могікан однієї ідеї, за яку він сам себе покарав розстрілом»⁷⁶.

На думку Юрія Шевельова (Шереха),

«людину-Хвильового знищив сам Хвильовий, для якого і так виходу не було, мистця знищено кілька років перед тим, як знищено Довженка й тисячі інших. З того, що вони могли сказати, вони тільки почали говорити, з того, що вони могли створити, — вони створили тільки обіцянку своїх можливостей»⁷⁷.

На початку 1932 р. інформатор під псевдом «Професор», аналізуючи оповідання «Молоді шахтарі» (вперше надруковане у журналі «Молодняк» у 1931 р.), пише про «надривний мажор»⁷⁸ М. Хвильового. Визначення точне. Іван Дніпровський вже по смерті М. Хвильового, 23 травня 1933 р. записав у щоденнику:

⁷⁴ ГДА СБ України, спр. С-183, арк. 114.

⁷⁵ Лист до Харківської Облпрокуратури. Слідчому т. Кушарському // Хвильовий М. Твори в 5-х т. — Нью-Йорк; Балтімор; Торонто: Об'єднання Українських Письменників «Слово» і Українське вид-во «Смолоскип» ім. В.Симоненка, 1986. — Т. 5. — С. 150.

⁷⁶ *Самчук Улас.* «Відповідь Ніночці». Див.: Документ доби: публіцистика Уласа Самчука 1941–1943 років / Упоряд. А. Жив'юк. — Рівне, 2008. — С. 206.

⁷⁷ *Шевельов Ю.* Про памфлети Миколи Хвильового // М. Хвильовий. Твори в 5-х т. — Т. 4. — С. 62.

⁷⁸ ГДА СБ України, спр. С-183, арк. 96.

«Вульгаризатори, спрощенці, ненависний Сатана з бочки вимагав від нього зміни тематики, нового змісту, а по суті — халтури і омани [...]. Засобами, за планом, вимогами чортика художник не міг утворити великих речей; писав речі дрібні і слабкі — і бився в безвиході [...]. Художник балансував над прірвою[...]. Сонячна душа розривалась. Вона кричала з третього поверху “Слова”, вона блукала нічними вулицями столиці, від пивнички до пивнички [...].»⁷⁹

Судячи із спогадів Аркадія Любченка, на М. Хвильового гнітюче враження зробило відрядження на село навесні 1933 р. і він навіть заявляв:

«Голод — явище свідомо організоване. Голод і розруха — хитрий маневр, щоб одним заходом упоратися з дуже небезпечною українською проблемою»⁸⁰.

Справа-формуляр підтверджувала, що побачене на селі стало важливим фактором у формуванні апокаліптичного настрою письменника. Один з інформаторів зафіксував, як Микола Куліш переказував свою розмову з М. Хвильовим за півтора місяці до самогубства останнього.

«[...] Я запитував ХВИЛЬОВОГО, чим пояснити, що поки ХВИЛЬОВИЙ був “хвильовістом”, він давав яскраві речі, а тепер одне “насіння”. ХВИЛЬОВИЙ відповів — «логічно і розумом я перебував, а емоційно ні, і відчуваю, що ще не скоро перебудуюсь. Емоційно я ще колишній».

Тепер після поїздки на село ХВИЛЬОВИЙ нагадав мені цю розмову, сказавши, що нині ось те емоційне оволоділо ним понад усе інше [...]»⁸¹.

Згадане «емоційне» — це, власне, і є жахливі враження від побаченого у виморених голодом українських селах. Все це, поза сумнівом, підсилювало суїцидний настрій М. Хвильового.

26 травня 1933 р., через 13 днів після трагедії, чекістський інформатор, передаючи коментарі щодо самогубства, цитував:

«[...] У жахливій долі Хвильового відіграли роль не лише національні моменти, а й соціально-політичні — це і колективізація на Україні та її наслідки»⁸².

⁷⁹ Дніпровський І. Літературні стрічі (пам'ятка для мемуарів). Щоденник / Публ. М. Наєнка // Літературна Україна. — 1989. — 31 серпня.

⁸⁰ Цит. за: Любченко А. Вибрані твори. — С. 423.

⁸¹ ГДА СБ України, спр. С-183, арк. 115.

⁸² Там само, арк. 129.

Проте все-таки головним трагічним імпульсом для М. Хвильового став арешт його найближчого друга і соратника Михайла Ялового. Існують різні версії щодо дати арешту: називають кінець квітня або інші дати, наближені до 13 травня 1933 р.⁸³ У кожному разі матеріали справи-формуляра підтверджували, що саме арештом М. Ялового М. Хвильовий був вражений. За словами його дружини Юлії Уманцевої, він повторював, що це «роблять спекулянти, які прийшли в літературу сьогодні, які займаються травлею Старої Генерації письменників і персонально ТОРІН, який стояв на чолі»⁸⁴. М. Хвильовий не міг збагнути, «чому не звернуть увагу, хто такий ТОРІН, хто дав право чорнити письменників — комуністів»⁸⁵.

* * *

І ось 13 травня 1933 р. Його останній земний день. За найпоширенішою версією, у М. Хвильового зібралися гості і це нібито були Олесь Досвітній, Остап Вишня, Григорій Епик, Іван Дніпровський, Майк Йогансен, Аркадій Любченко, Микола Куліш. Атмосфера була пречудовою. Хвильовий грав на гітарі, читав уривки з поеми Пушкіна «Беси». Потім зник за дверима свого кабінету. Невдовзі пролунав постріл. Гості вбігли до кабінету і побачили мертвого письменника з револьвером у руці⁸⁶.

Справа-формуляр доводить, що все було не зовсім так. З неї дізнаємось:

«Сьогодні об 11 годині ранку були: КУЛІШ, ДОСВІТНІЙ, він і я. Листа він не встиг би заготувати, напевно він заготував його до розмови»⁸⁷.

Отже, гостей насправді було всього двоє. «Я» — це дружина Хвильового Юлія Уманцева. А протокол за підписом обласного прокурора Михайла Брона було складено вже о 13 годині 40 хвилин.

Микола Куліш і Олесь Досвітній спогадів не залишили, але те, про що говорили гості з М. Хвильовим за кілька хвилин до його пострілу, тепер можна дізнатись від учасниці цих розмов,

⁸³ Див., напр.: Ушкалов О. «Драстуй, Юліане Шпол!» // Юліан Шпол. Вибрані твори. — Київ: «Смолоскип», 2007. — С. 24.

⁸⁴ ГДА СБ України, спр. С-183, арк. 98.

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ Див.: Грабович Г. Тексти і маски. — С. 239–240.

⁸⁷ ГДА СБ України, спр. С-183, арк. 99.

себто від його дружини. Насамперед вона повідомила, що напередодні, 12 травня, дізнавшись про арешт М. Ялового, її чоловік збирався дзвонити не кому-небудь, а заступникові голови ГПУ УСРР Карлу Карлсону.

«Я, — свідчила Уманцева, — не знала номера телефону, я не вважала серйозним зараз турбувати, тим більше, що випадок був свіжий, з'ясується, заспокоїться»⁸⁸.

Отже, дружина відмовила М. Хвильового дзвонити чекістському начальнику і з'ясувати мотиви арешту одного з найближчих своїх друзів.

Проте Ю. Уманцева не могла вплинути на хід болісних роздумів чоловіка:

«Увесь час він хворів переживанням, хворів тим, що розпочата ним колись літературна течія, вся наступна доля, що зв'язана була з нею, є жертвою. Обставина — арешт ЯЛОВОГО — ускладнила і поставила в більш безнадійний стан справу — ліквідувати раз назавжди це цькування»⁸⁹.

М. Хвильовий сприйняв арешт приятеля як знак. Ніякі «кяття», ніякі спроби заробити у влади ідеологічні «індульгенції» вже не допоможуть. Вишкелкана ним течія, виховане ним покоління буде знищено. Недаремно у одній з передсмертних записок він написав:

«Арешт ЯЛОВОГО — це розстріл цілої Генерації [...] За що? За те, що ми були найщирішими комуністами? Нічого не розумію. За Генерацію ЯЛОВОГО відповідаю, перш за все, я, Микола ХВИЛЬОВИЙ»⁹⁰.

Як свідчила Юлія Уманцева, гості М. Хвильового в останній день його життя обговорювали з ним можливість того, що М. Яловий все-таки вів якусь подвійну гру, «якусь політику», але врешті-решт відкинули цю версію. Зійшлися на тому, що це «зла іронія, знов козир для цькування старої Генерації письменників»⁹¹. Розмова закінчилася рішенням йти до прокурора Верховного суду УСРР Лева Ахматова (людини, як і згаданий вже Карл Карлсон, немаленької). Зібралися розходитися, і в цей час М. Хвильовий вийшов до сусідньої кімнати.

⁸⁸ ДА СБ України, спр. С-183, арк. 98.

⁸⁹ Там само, арк. 99.

⁹⁰ Там само, арк. 100.

⁹¹ Там само, арк. 98.

ПРОТОКОЛ

Допроса гр. Уманцовой, Юлии Григорьевны, 39 лет, проживающей в доме "Слово", по ул. Красного писателя, кв. № 9, служащая ДВОУ, член партии КП/б/У с 1919 года.

13 мая, 13 ч. 40 мин. 1933 года.

Я областной Прокурор М.И. Брон произвел допрос гр. Уманцовой Юлии Григорьевны по поводу самоубийства гр. ХВИЛЬОВОГО, Николая Григорьевича, причем Уманцева показала /запись стенографическая/:

" Хвильовой очень был потрясен арестом Ялового и считал, что это проделывают спекулянты, пришедшие в литературу сегодня, которые занимаются травлей Старой Генерации писателей, и персонально Торин, который стоял во главе. Он целыми днями повторил, почему не обратят внимания, кто такой Торин, кто дал право чернить писателей-коммунистов.

Вчера, придя домой, он пытался звонить Карлсону. Я не знала номера телефона, я не считала серьезным сейчас беспокоить, тем более, что происшествие было острое, выключается, успокоится.

Товарищи говорили, что может быть он обманывал на протяжении нескольких лет. При вторичном обдумке считали возможным, что он обманывал товарищей. Товарищи подозревали, что он ведет какую-то политику, но это была ирония, ослепь козырь для травли старой Генерации писателей."

Перша сторінка протоколу допиту Ю. Уманцевої. 13 травня 1933 р.

«Ми, — свідчила Юлія Уманцева обласному прокурору Михайлові Брону, — не звернули увагу. Зайшов він в цю кімнату, почули постріл, прибігли — лежить. Подобиці Ви дізнаєтесь у товаришів, які безпосередньо страждають і знають це цькування. Треба з'ясувати, хто цим займається, і в чому коріння зла [...]. Прокуратурі є над чим попрацювати, щоб це була лише одна жертва»⁹².

⁹² ДА СБ України, спр. С-183, арк. 99.

Проте кількість жертв, як тепер добре відомо, не зменшиться, а навпаки. У той же роковий день 13 травня 1933 р. буде заарештовано Олександра Шумського. Навесні 1934 р. розстріляють Олеса Досвітнього (він же Олександр Скрипаль-Мищенко). Третього мушкетера — Михайла Ялового, а разом і Миколу Куліша, Григорія Епіка, інших Ваплітян розстріляють у листопаді 1937-го разом з великою групою соловецьких в'язнів. Тоді ж піде у небуття і Лесь Курбас. Їх примусять давати принизливі, безглузді та неправдиві свідчення перед тим, як знищити. М. Хвильовий позбавив своїх катів такого задоволення.

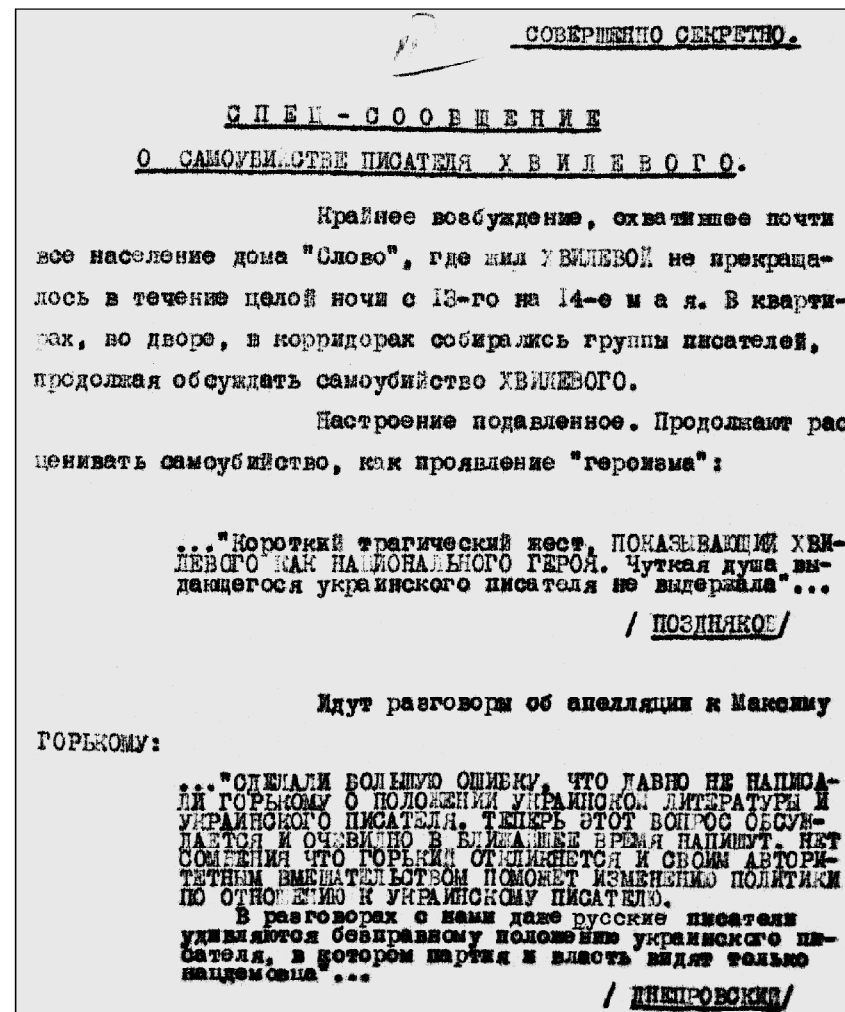
* * *

Документи справи-формуляра показують, що над тілом вже мертвого М. Хвильового спалахнув конфлікт представників двох впливових відомств — прокуратури і ГПУ. Вони посварилися, як засвідчує протокол, що зберігся у справі, за вкрай важливі документи — посмертні записки М. Хвильового. Згадують якісь матеріали Олександра Шумського та інших боротьбістів, з якими контактував М. Хвильовий. Та все це забрав Григорій Железнодорожський, на той момент — увага! — прокурор у спецправах ГПУ УСРР⁹³. Документи зникли. Відтак маємо копії двох посмертних записок М. Хвильового. Де оригінали і що в них насправді було — ніхто не знає. Ще одна таємниця М. Хвильового, пам'ять про якого таки намагалися стерти навіки. Справа-формуляр це підтверджує. Крім вилучених документів, не залишилося жодного метра кіноплівки з його зображенням, збереглася мізерна кількість фотографій. Його поховали у травні 1933 р. Минуло небагато часу, могилу зрівняли із землею, а від М. Хвильового залишився лише лайливий термін «хвильовізм».

А в ніч з 13 на 14 травня М. Хвильовий був у власній квартирі. Лежав на столі в труні. На правій скроні просочена кров'ю вата прикривала отвір від кулі. На лівій — велика гуля. Від кулі, що не вийшла наскрізь, а застрягла в черепній коробці. Цілу ніч поруч тіла — близькі, друзі. Більше ніж друзі — обрані. Хто дослухався до кожного його слова. Хто зрозумів зміст його останнього послання.

Тим часом «крематорій», себто будинок «Слово», жив своїм бурхливим життям. Чи не в останнє М. Хвильовий розхвилював

його мешканців. Виразну картину того, що діялося, дає спеціальне повідомлення за підписом начальника Секретно-політичного відділу ГПУ УСРР Михайла Александровського «Про самогубство письменника Хвильового». Тут, зокрема, мовиться:

Перша сторінка спецповідомлення М. Александровського «Про самогубство письменника Хвильового». 1933 р.

⁹³ Див.: ГДА СБ України, спр. С-183, арк. 135–135 зв.

«Максимальне збудження, що охопило майже все населення будинку “Слово”, де жив ХВИЛЬОВИЙ, не переривалося упродовж цілої ночі з 13-го на 14-е травня. В квартирах, у дворі, в коридорах збирались групи письменників, продовжуючи обговорювати саможубство ХВИЛЬОВОГО. Настрій пригнічений. Продовжують розцінювати самогубство як вияв “героїзму” [...]»⁹⁴.

14 травня об 11 годині ранку тіло небіжчика було виставлене в будинку літератури імені Василя Блакитного, де відбулася громадська панахида. Чекісти фіксували всі фази цього дійства. Зокрема, звернули увагу на таку деталь:

«На громадянській панахиді, де були присутніми багато представників учбових закладів, літературних і художніх кіл і у повному складі «Березіль», кидалася в очі тенденційна виставка творів ХВИЛЬОВОГО, серед яких не було жодного нарису за 1930–1933 рр., тобто з моменту виступу ХВИЛЬОВОГО проти «хвильовізму»»⁹⁵.

О 13-й годині з будинку Блакитного винесли тіло і процесія рушила на міське кладовище.

«Найбільше збудження серед тих, хто зібрався в будинку імені Блакитного досягло на момент виносу тіла. На цей час біля будинку літератури зібралось до 2000 осіб. Проте кількість проводжаючих мірою наближення до кладовища швидко ріділа і на кладовище прийшло не більше 500–600 осіб»⁹⁶.

Симптоматично, що сама кількість тих, хто прийшов попрощатися з М. Хвильовим, викликала підозри (чи не було це спеціально організовано?). Вже після похорону нарком освіти УСРР Володимир Затонський писав голові ГПУ УСРР Всеволоду Балицькому записку, в якій зазначав:

«З приводу телефонограми про організований вихід на похорон Хвильового сьогодні дізнався, що телефонували з будинку письменників (Будинок Блакитного). Чув (через двері із сусідньої кімнати) тов. Максимчук (чоловік однієї наркомосівської співробітниці). Завтра отримаєте його заяву»⁹⁷.

У справі збереглася заява цього Максимчука, написана на ім'я Затонського:

⁹⁴ ГДА СБ України, спр. С-183, арк. 112.

⁹⁵ Там само, арк. 115.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Там само, арк. 120.

Похорон М. Хвильового. Харків, 14 травня 1933 р.

«В день похорону Хвильового (14/V) я був у буд[инку] ім. Блакитного. Прибув туди о 10 год. 20 хв. Приблизно через 15 хв. почув, що з канцелярії буд[ин]ку якийсь молодий голос (чоловічий) нечистою руською мовою передавав телефонограми [...]. Зміст телефонограми був приблизно такий: “Приходьте завтра з своєю організацією до буд. Блакитного о пів на дванадцятю на похорон Хвильового — письменника України”. Така телефонограма була передана приблизно 4–6 організаціям»⁹⁸.

Та повернімося до траурної процесії, що досягла цвинтаря з труною Хвильового. У згаданому спеціальному повідомленні за підписом начальника Секретно-політичного відділу ГПУ УСРР Михайла Александровського констатувалося:

«Характерно відзначити поведінку групи ваплітянців і співчуваючих їм. Ці особи демонстративно не слухали промову МИКИТЕНКА і відкрито злобствували з приводу некролога в пресі»⁹⁹.

Тут доцільно нагадати, що Іван Микитенко у жакливій промові над труною М. Хвильового заявив, що останньому забракло

⁹⁸ ГДА СБ України, спр. С-183, арк. 122, 122 зв.

⁹⁹ Там само, арк. 115.

«революційного гарту», що його волю послабили «рецидиви ідеалістичних помилок», що він зайшов у «глухий кут індивідуалізму», з якого вирішив знайти «вихід» у небутті¹⁰⁰.

Проте з однією тезою Івана Микитенка слід беззастережно погодитися. Напевно не зовсім розуміючи (чи зовсім не розуміючи) двозначності власних слів, наприкінці промови він зауважив, що «в Радянському Союзі кожна здібна до творчої праці людини — на обліку, тим паче член партії»¹⁰¹.

Що правда, то правда. І це переконливо доводить справа формулярного обліку Миколи Хвильового.

¹⁰⁰ Наша відповідь — сміливіше йти вперед. Промова тов. І. Микитенка // Хвильовий М. Твори в 5-х т. — Т. 5. — С. 140.

¹⁰¹ Там само.

Олександр Рубльов
(Київ)

Ян Саулевич (1897–1937): від заступника голови Центральної комісії нацменшин при ВУЦВК до «польського шпигуна»¹

Rublov O. Yan Saulevych (1897–1937): from the deputy director of Central committee of national minority group of VUTsVK to «Polish espionage».

Based on the documents of former Soviet secret service, the author investigated the course of life of deputy director of Central committee of national minority group of VUTsVK Ya. Saulevych.

Прізвище Я. Саулевича, по майже 60 роках забуття, стало з'являтися більш-менш регулярно у вітчизняній та польській (переважно) історіографії історії польської людності УРСР міжвоєнної доби з початку 1990-х років. Насамперед варто згадати піонерську розвідку Г. Стронського 1992 р. про Мархлевський національний

¹ Первісну версію статті див.: Рубльов О.С. *Ян Саулевич (1897–1937): біографія «хрещеного батька» Мархлевського району у контексті репресій 1930-х років* // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред.) та ін. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. — Вип. 34 / Відп. за вип. Р. Ю. Подкур. — С. 143–176.

польський район², ґрунтовну монографію професора Вроцлавського університету Януша Купчака 1994 р.³ та деякі ін. Першопрохідцям завжди найважче. Тому, наприклад, у дослідженні Я. Купчака про Саулевича лише лаконічно зазначено — «*czolowy polski komunista z Ukrainy*»⁴, хоча у самій праці діяльність «чільного польського комуніста з України» висвітлюється доволі докладно. Значно розлогішу біографічну інформацію про Я. Саулевича (на підставі його архівно-слідчої справи з Галузевого державного архіву Служби безпеки України) подано у статті О. Рубльова та В. Репринцева 1995 р.⁵

За десятиліття, що минуло з середини 1990-х років, проведена значна пошукова робота як у царині вивчення національної політики ВКП(б)–КП(б)У в УРСР міжвоєнного двадцятиліття, так і в сфері дослідження тогочасного становлення польської людності республіки й більшовицьких експериментів щодо неї.

Показовим у цьому відношенні є масштабний проект Південно-Східного Наукового Інституту у Перемишлі (директор д-р Ст. Степень) щодо публікації документів і матеріалів з історії польського населення України 1917–1990-х рр.⁶ Примітка у першому томі видання зазначає:

«Jan Saulewicz – jeden z czołowych polskich działaczy komunistycznych, członek Centralnego Biura Polskiego na Ukrainie, przedstawiciel ludności polskiej w Centralnej Komisji Mniejszości Narodowych»⁷.

Стосовно тієї ж особи у другому томі «Поляків на Україні» подається виразніша, але все ще далеко не повна інформація:

² Стронський Г. *Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20–30-і роки*. — Тернопіль: Обласна друк., 1992. — С. 16–17, 47–48.

³ Kupczak J.M. *Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939* / Acta Universitatis Wratislaviensis № 1656. *Politologia*, t. XII. — Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. — S. 32, 49, 63, 105, 148–149, 179, 272, 336.

⁴ Kupczak J.M. *Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939*. — S. 63.

⁵ Рубльов О., Репринцев В. *Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки* // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1995. — № 1/2 (2/3). — С. 140–141, 149.

⁶ *Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917–1939* / Pod red. S. Stępnia. — Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, 1998. — Т. I. — 336 ss.; Т. II. — 1999. — 248 ss.; Т. III. — 2001. — 220 ss.; Т. IV / Pod red. S. Stępnia i O. Rublowa. — 2004. — 231 s.: il.

⁷ *Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917–1939* / Pod red. S. Stępnia. — Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, 1998. — Т. I. — S. 102.